

9. Слободянюк П.Я. Голодомор 1932-1933 років – геноцид українського народу / П. Я. Слободянюк // Голодомор 1932-1933 років в Україні: соціально-демографічні та економіко-правові аспекти. – Хмельницький, 2007. – С. 15.
10. Панченко П.П. Вказана праця. – С. 29.
11. Стреляний А. Останній романтик // Радянська Україна. – 1988. – 6 жовтня. – С. 3.
12. Григоренко О.П. Молодь і соціально-економічні відносини на селі / О.П. Григоренко. – Хмельницький, 1998. – С. 183.
13. Поняття «фермер» працівниками ідеологічного фронту асоціювалось виключно з поняттям «куркуль».

#### Summary

*The article tells about the tragic pages in the history of the Ukrainian peasantry under the totalitarian Soviet state in the XX-th century. Emphasis is made on the preconditions, course, victims and consequences of the Famine-Genocide in 1932-1933.*

**Key words:** *peasantry, agricultural production, communist dictatorship, Soviet totalitarianism, political repressions, Famine, genocide.*

Одержано 19 лютого 2013 р.

УДК 94(470.62)"193":323.28(=161.2)

*І.А. Ісакова, І.В. Рибак*

### ДЕПОРТАЦІЇ ЯК ФОРМА ДЕРЖАВНОГО ТЕРОРУ ПРОТИ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КУБАНІ У 1930-1935 рр.

*У статті досліджується процес примусового переселення українського населення Кубані у віддалені північні райони СРСР, яке негативно вплинуло на етнодемографічну ситуацію в регіоні.*

**Ключові слова:** *українці, розкуркулення, депортації, Північний Кавказ, Кубань.*

Депортації як форма політичних репресій мали власні специфічні особливості. По-перше, адміністративний (згідно радянської інтерпретації цього поняття) або позасудовий характер. По-друге, вона мала списочний характер або контингентність. Тобто спрямовувалась не на конкретну особу, а на цілу групу осіб, яка відповідала заданим вищим політичним керівництвом критеріям. По-третє, депортації – свідоме вилучення великих мас населення з звичного середовища і насильницьке направлення в нове, незвичне середовище, як правило, з екстремальними умовами проживання. Останнім часом актуалізувалось таке поняття як етнічна депортація (основою став етнічний фактор). Дослідники вважають, що навіть за наявності додаткового критерію (скажімо соціального (куркуль) чи географічного (обмеження депортації того чи іншого етносу тим чи іншим кон-

кретним регіоном), якщо здійснюється депортація чіткої етнічної групи, то таку депортацію слід вважати теж етнічною<sup>1</sup>.

У контексті дослідження масових депортацій українського населення привертає увагу цілий ряд праць, підготовлених і виданих за останні півтора десятиріччя. Серед них – М. Бугай<sup>2</sup>, І. Винниченко<sup>3</sup>, І. Зеленин<sup>4</sup>, В. Земков<sup>5</sup>, М. Івницький<sup>6</sup>, П. Полян<sup>7</sup> та ін.

Початок депортацій розкуркулених селян другої категорії з Кубані поклада телеграма секретаря Північно-Кавказького крайкому ВКП(б) А. Андреева, адресована Й. Сталіну стосовно «переселення куркулів за межі краю» від 16 січня 1930 року. У ній пропонувалось «виселити біля 20 тисяч найбільш злісних елементів, з них 2 тисячі націонал-куркулів. Переселення це бажано здійснити у порядку колонізації Півночі. Всередині ж областей вони будуть шкодити десятиліттями. Виселення ж куркулів з краю позитивно вплине на тих, що залишаться»<sup>8</sup>. Проте та запопадливість владних структур Північнокавказького краю була визнана кремлівськими очільниками занадто поспішною. 29 січня 1930 року надійшла телеграма В. Молотова секретарю Північнокавказького крайкому ВКП(б) А. А. Андрееву про рішення партійних органів «Про куркулів». У ній зазначалося: «отримавши постанову бюро крайкому про куркулів мені здається, що ця резолюція не зовсім вдала і вимагає деяких політичних пояснень. Посилання на комісію Політбюро невірні, так як рішення ще не розглянуті Політбюро і можуть зазнати змін. Політбюро розгляне проект комісії завтра, рішення повідомлю негайно»<sup>9</sup>.

2 лютого 1930 року відбулося засідання бюро Північнокавказького крайкому ВКП(б) «Про куркуля». Доповідачем з даного питання був Рудь. Ухвалено: виселення куркульських сімей здійснити в першу чергу у Кубанському, Майкопському, Амавірському, Терському округах. Початок операції датувати 7 лютого 1930 року. У другу чергу здійснити депортацію в Донському, Сальському, Ставропільському округах розпочавши операцію 10-12 лютого цього року<sup>10</sup>.

3 лютого 1930 року А. Андреев у телеграмі В. Молотову і К. Ворошилову рапортував: «У зв'язку з посівною кампанією і масовою втечею куркулів, реального виникнення банд вирішили прискорити операцію для виселення у канцтабори 25-30 тисяч куркулів і закінчити її з вивезенням за межі краю протягом двох тижнів. Встановити чотири черги, першою піде Кубань, Армавірський, Терський і Майкопський округи де операції розпочнуться 7 лютого. Для того ж великими масами не тримати заарештованих в першу чергу плануємо відправити чоловіків куркулів, а потім сім'ї. Вся робота проводиться заходами ДПУ і залученням бідняків і батраків, ми просимо усіх виходячи з необхідності тих особливостей Північного Кавказу: 1) дати не три, а мінімум шість ешелонів на добу, 2) пришвидшити прибуття мобілізованих людей до 10 лютого у загальній кількості 600-700 осіб»<sup>11</sup>. Дана ініціатива секретаря Північнокавказького крайкому не була підтримана Політбюро ЦК ВКП(б). 4 лютого 1930 року

на засіданні методом опитування членів Політбюро було прийнято постанову «Про заходи у відношенні до куркульства» у ній йшлося про таке: «у зв'язку з тим, що Сибір не готовий прийняти у даний момент необхідну кількість виселених родин куркулів запропонувати: 1) ОДПУ збільшити терміни вислання куркулів і поділити операцію на три черги, для того щоб перша черга охопила не більше 60 тисяч родин I та II категорії і має бути завершена до кінця квітня. Питання про другу і третю чергу виселення обговорити зокрема; 2) запропонувати ОДПУ, керуючись цією постановою, визначити кількість висланих порайонно в межах першої черги, конкретні терміни їх перевезення до місця призначення; 3) запропонувати Північнокавказькому крайкому пристосувати свої дії стосовно виселення куркулів»<sup>12</sup>.

8 лютого 1930 року надійшла телеграма В. Молотова секретарю Північнокавказького крайкому ВКП(б) А. Андрееву про погодження «практичних заходів у відношенні до куркулів з ОДПУ і ЦК.» У ній зазначалося: «Ми вважаємо, що головною відповіддю на останні телеграми... є ряд додаткових вказівок уже після 13 січня у питанні про куркуля. Ці вказівки викликані тим, що в ряді областей, у тому числі і Північному Кавказі має місце надмірна поспішність у питаннях проведених заходів проти куркульства. Необхідно рахуватися з розгортанням темпів колективізації і масовою роботою партії в регіонах виселення куркулів, так і з організаційно-технічними труднощами. Необхідно, щоб Ви ретельно узгодили свої практичні заходи у відношенні до куркулів з ОДПУ і з ЦК»<sup>13</sup>. Деяке призупинення насильницької колективізації та форсованих темпів розкуркулення у березні 1930 року дало певні позитивні результати. Ці підтвердила телеграма А. Андреева Й. Сталіну про хід посівної кампанії в краї від 31 березня 1930 року «Посіви – говориться у телеграмі – в усьому краї відбуваються непогано є перелом навіть серед одноосібників». Кубань засіяла 80% плану зернових<sup>14</sup>.

Під час першої хвилі розкуркулення з Північнокавказького краю, згідно довідки №1 ОДПУ, було депортовано 10595 сімей у складі 51577 осіб<sup>15</sup>. Депортація розкуркулених селян другої категорії з Північнокавказького краю у 1930 році відбулося, згідно довідки №4, в Уральську область<sup>16</sup>.

Проте затишшя тривало недовго. 7 січня 1931 року відбулося засідання Політбюро ЦК ВКП(б), на якому було заслухано доповідь Північнокавказького крайкому партії про колективізацію на Північному Кавказі. З даного питання було прийнято особливу ухвалу ЦК ВКП(б) щодо колективізації на Північному Кавказі. У ній наголошувалося: «схвалити рішення Північнокавказького крайкому, яке стосувалося проведення додаткового переселення з кубанських районів приблизно 15-20 тисяч господарств (куркульські елементи, особливо з числа пов'язаних в минулому з боротьбою проти радянської влади і які сьогодні зривають всякого роду радянські кампанії) в східні райони колишнього Ставропольського і Сальського округів з переселенням на Кубань з цих районів бідняцько-середняцьких господарств, зобов'язати Північнокавказький крайком ретельно підготу-

вати цей захід протягом найближчих 2-3 місяців для того, щоб закінчити його до весняного посіву»<sup>17</sup>.

Про виконання даної постанови дізнаємось з доповідної записки уповноваженого представника ОДПУ у Північнокавказькому краї і Дагестану Р. Піллера голові ОДПУ В.Менжинському від 20 лютого 1931 року. У ній констатовалося, що в основному завершено підготовчу роботу до виселення з 13 південних районів Кубані і Чорномор'я 900 господарств куркульського та активно контрреволюційного елемента, які буде розселено у східних неврожайних районах колишнього Ставропольського і Сальського округів. Виселенню підлягали господарства 1) до виявлених і розкуркулених елементів; 2) родини засуджених за контрреволюційну роботу куркулів у складі яких є працездатні члени сім'ї; 3) колишні білі офіцери, реемігранти, отамани, тощо. У відповідності з цими ознаками в 13 районах ОДПУ намітило до виселення 16433 господарств<sup>18</sup>.

У даному документі досить детально аналізувалася операція з переселення на Кубань «кращих комун і колгоспів» з колишнього Ставропольського і Сальського округів, зокрема до переселення було підготовлено 37 комун у складі 2606 господарств і 93 колгоспи з 5965 господарствами<sup>19</sup>. При цьому підкреслювалося, що «більшість комун і господарств, які переселяються на Кубань є червоно-партизанські. Переселення здійснюються на добровільній основі і лише тих, хто виявив бажання переселитися»<sup>20</sup>. При цьому було встановлено такий порядок, що житлові і господарські будівлі колгоспів та комун, які переселялися на Кубань передаються переселенцям на Ставропілля, та Сальські степи. В обмін залишених будівель колгоспи і комун отримують на Кубані у своє володіння хати, інші будівлі, які раніше належали висланим господарствам<sup>21</sup>.

Всього у 1931 році із Північного Кавказу було вислано 27809 родин розкуркулених селян у складі 120356 осіб<sup>22</sup>. З них 15400 сімей з 71658 виселено в Уральську область<sup>23</sup>. Решту 12409 сімей у складі 48696 осіб переселено в середині Північнокавказького краю<sup>24</sup>.

Депортації розкуркулених селян другої категорії з Кубані здійснювалися і в наступний період. 7 травня 1932 року вийшла постанова РНК СРСР «Про спецпереселенців». Було ухвалено підтримати план ОДПУ про виселення 38300 сімей куркулів з них 3000 з Північного Кавказу. Планувалося їх депортувати в Уральську область<sup>25</sup>.

21 листопада 1932 року надійшла записка секретаря ЦК ВКП(б) Л. Кагановича і секретаря Північнокавказького крайкому Б. Шеболдаєва Й.Сталіну про виселення з Кубані «у дводекадний термін 2000 куркулів та одноосібників, які відмовляться обробляти землю і злісно зривають посівну кампанію. Виселення здійснити у 14 районів з 45 станиць». Пропонувалося виселити вказані сім'ї у такий спосіб – 1000 господарств у Північний край, а іншу 1000 на Урал. При виселенні куркульських сімей конфісковували садибу, знаряддя виробництва<sup>26</sup>.

25 листопада 1932 року методом опитування членів Політбюро ЦК ВКП(б) було прийнято пропозицію Шеболдаєва і Кагановича про висе-

лення у двотижневий період 2 тисячі «куркульських сімей з Кубані, які злісно зривають посівну кампанію»<sup>27</sup>.

16 грудня 1932 року прийнято постанову ЦК ВКП(б) «Про хлібозаготівлі на Україні, Північному Кавказі і в Західній області». Вістря депортації спрямовувалося проти жителів станиці Полтавської. Зокрема, вказувалося: «виселити у найближчий термін в північні райони СРСР з станиці Полтавської (Північний Кавказ), як найбільш контрреволюційної, всіх жителів за винятком дійсно відданих радянській владі і непричетних до саботажу хлібозаготівель колгоспників та одноосібників і заселити цю станицю колгоспниками червоноармійцями, які працюють в умовах малоземелля в інших краях, передавши їм всі землі, будівлі, реманент, худобу виселених»<sup>28</sup>. Дане рішення було конкретизовано постановою ЦК ВКП(б) про виселення 5000 селян з Північного Кавказу від 23 грудня 1932 року. У ньому пропонувалося прийняти пропозицію Шеболдаєва про виселення 5000 сімей у тому числі з станиці Полтавської 2000 родин. Уже 29 грудня 1932 року надійшло повідомлення на ім'я Й. В. Сталіна заступника голови ОДПУ Г. Ягоди про завершення «операції з виселення з станиці Полтавської Північнокавказького краю». У ній йшлося про таке «операція виселення станиці Полтавської завершена 27 грудня. Вислані в кількості 2158 сімей (9187 осіб) в складі 5-ти ешелонів направлені на Урал, де проведена необхідна підготовка до їх прийняття, розміщення та працевлаштування»<sup>29</sup>. Одночасно Г. Ягода повідомив Й. Сталіна, що завершено 19 грудня виселення з 13 районів Кубані яке здійснювалося за раніше прийнятим клопотанням. У ході цієї операції з Кубані виселено 1992 сімей у складі 9442 особи, яких розміщено і влаштовано у спецпоселеннях Північного Казахстану<sup>30</sup>.

29 січня 1933 року секретар Північнокавказького краю Шеболдаєв звернувся телеграмою у Політбюро ЦК з пропозицією організувати на території краю тимчасовий концентраційний табір для засуджених за спротив надмірним хлібозаготівлям. Дану пропозицію було відхилено і доручено ОДПУ у місячний термін вивезти 30 тис. засуджених з Північного Кавказу в концентраційні табори віддалених північних районів, одночасно погодитися з вселенням у станиці до 3 тисяч демобілізованих добровольців-червоноармійців<sup>31</sup>.

Перша та друга хвиля розкуркулення супроводжувалася масовими депортаціями селян з Кубані та заселенням краю жителями інших російських регіонів. Все це підірвало економіку країни та загрожувало серйозними проблемами подальшого розвитку. Напевно керуючись прагматичним підходом політбюро ЦК ВКП(б) 10 травня 1933 року прийняло «Інструкцію всім партійно-радянським працівникам, органам ОДПУ, суду і прокуратури» за підписом В. Молотова і Й. Сталіна. У ній було підведено підсумки політики розкуркулення і масових репресій на селі. Стверджувалося, що за три роки колективізації відбувся розгром сил класових ворогів на селі та зміцнення радянських соціалістичних позицій у сільському господарстві. Все це створює нову ситуацію у селі, яка дає

підстави і можливість припинити масові виселення та репресії. Вину за продовження масових акцій і розкуркулення та депортації у черговий раз було перекладено на місцевих партійних та радянських працівників. На селі мають місце широкомасштабні виселення селян «арешти проводять голови і члени правління колгоспів, голови сільрад і секретарі партосередків, районні та крайові уповноважені. Арешти здійснюють всі, кому заманеться і хто, власне не має жодного права це робити». Після засудження репресій було висунуто вимогу «негайно припинити будь-які масові розкуркулення. Виселення здійснювати лише в індивідуальному і вибіркового порядку і у відношенні лише тих господарств, члени яких ведуть активну боротьбу проти колгоспів і організують відмову від посіву і заготівель»<sup>32</sup>. Виселення селян дозволялося здійснювати з України, Північного Кавказу, Нижньої Волги, Центрально-Чорноземної області, Уралу, Горьківського краю, Західного та Східного Сибіру, Башкирії, Закавказзя, Середньої Азії. Було встановлено квоту для виселення селян з цих регіонів у кількості 12 000 господарств з них 1000 з Північного Кавказу<sup>33</sup>.

На наш погляд, саме цей документ поклав початок третій хвилі розкуркулення і депортації селян. Місцем заслання депортованих селян з Кубані став Біломорсько-Балтійський комбінат. Рішення про його створення прийнято 17 серпня 1933 року<sup>34</sup>.

4 квітня 1933 року було прийнято постанову Політбюро ЦК ВКП(б) «Питання Північно-Кавказького крайкому» (про виселення куркульських господарств). У ній зазначалося «здійснити виселення протягом квітня місяця 3000 господарств куркульських одноосібників, які відмовляються від посіву (згідно рішення ЦК щодо заходів з весняної посівної кампанії на Північному Кавказі) і найбільш злісних порушників громадської власності і саботажників з колгоспників»<sup>35</sup>. 25 грудня 1934 року згідно Постанови Політбюро ЦК ВКП(б) «Про переселення у Північно-Кавказькому краю» від 25 грудня 1934 року було дозволено здійснити внутрішньокрайове переселення до 3500 господарств у спецпоселення районів Дивне, Прикумська, а 1500 куркульських господарств виселити за межі Північного Кавказу<sup>36</sup>, згідно меморандуму НКВС СРСР за №225 начальнику УНКВС у Азово-Чорноморському краю П.Рудю про виселення 1500 «куркулів» із сім'ями в північні райони країни 750 сімей були відправлені в Кومی область Північного краю, 750 – у північні райони Краснодарського краю». Виселення мало здійснюватися на основі суворо індивідуального відбору<sup>37</sup>. У меморандумі НКВС СРСР начальнику УНКВС у Красноярському краю К. Павлову про прийом висланих з Азово-Чорноморського краю наказувалося «прибулий контингент з Кубані поселити у найбільш віддалених північних районах Красноярського краю не південніше міста Єнісейська, де сама ситуація виключає можливість їх втечі»<sup>38</sup>.

Депортації селян у голодному 1933 році мали особливо трагічні наслідки, оскільки прирікали їх на неминучу смерть. 1 червня 1933 р. поступила телеграма керівництва Північнокавказького крайкому партії на ім'я Й. Сталіна і Г. Ягоди з проханням різко знизити норми продовольчого

постачання для селян, які підлягали виселенню. У ній значилося: «У зв'язку з проведенням виселення наприкінці червня, коли в краї відчувалася гостра нестача хліба, як в станицях, так і ресурсів для міст і продовольчої допомоги, вважаємо неможливим виділити селянам, які підлягають виселенню в 3-х місячний запас продовольства. Настирливо просимо знизити норму для місячного запасу»<sup>39</sup>. 15 червня 1933 року прийнято постанову ЦК ВКП(б), у якій Й. Сталін, В. Молотов, А. Андреев, В. Куйбишев, А. Мікоян, К. Ворошилов, Л. Каганович підтримали пропозицію Б.Шеболдаєва та О. Євдокімова про зниження продовольчого постачання для селян, які виселялися у віддалені північні райони з трьох до двомісячного запасу<sup>40</sup>. Фактично цими рішеннями селяни прирікалися на мученицьку смерть від голоду.

Остання масова депортація селян з Кубані була здійснена у відповідності з постановою Політбюро ЦК ВКП(б) «Про перевірку кадрів колгоспів Азово-Чорноморського краю» від 21 червня 1935 року. У ній йшлося про таке: «затвердити таку ухвалу Азово-Чорноморського крайкому ВКП(б): у зв'язку виявленою значною засміченістю куркульськими і контрреволюційними елементами керівних і технічних кадрів у ряді колгоспів визнати за необхідне: 1. Здійснити протягом 1935 року перевірку керівних органів колгоспів (голова, бригадир, зав. фермами, члени правління, завгосп, бухгалтер, рахівник» спеціальними комісіями з метою очистити колгоспи від чужих і ворожих елементів. При цьому керуватися наступним: а) на вказаних посадах не можуть бути залишені колишні куркулі, контрреволюціонери, офіцери білої армії, засуджені на вислання на 5 і більше років; б) на основі індивідуального підходу мають бути перевірені всі керівні працівники колгоспів, які служили в білій армії, особливо добровольці, особи, які дослужилися до вахмістрів, урядників, сільських отаманів. 2. Вислати з краю 1500 куркулів (з сім'ями) контрреволюціонерів, які продовжують вести в колгоспах антирадянську, антиколгоспну і шкідницьку роботу<sup>41</sup>.

Таким чином, у період колективізації сільського господарства на Кубані здійснювалася широкомасштабна політика розкуркулення, складовою частиною якої стали масові депортації розкуркулених селян другої категорії у віддалені північні райони СРСР. Априорно вважається, що шляхом антиселянських репресій сталінський режим вирішував одразу декілька тактичних завдань, а саме економічне (створення для колгоспів додаткових ресурсів з конфіскованого у селян реманенту, худоби, майна), соціальне (ізоляція «куркулів» від основної маси селянства), політичне (співпраця бідноти, сільського активу з органами влади), психологічне (формування і експлуатація образу «ворога народу» в особі куркулів). Проте, на наш погляд, розкуркулення та масові депортації селян на Кубані переслідували і ще одне завдання, пов'язане із радикальною зміною етнокультурної ситуації у регіоні. Масові депортації розкуркулених селян другої категорії з Північного Кавказу найбільше зачепили Кубань, тобто регіон з переважанням українського населення, яке здавна характеризується як найбільш заможне, економічно самодостатнє, соціально незадоволене.

Саме це спонукало населення Кубані до спротиву та неприйняття насильницької політики колективізації сільського господарства. Сталінський режим використав у боротьбі з українцями Кубані таку грізну зброю, як масові депортації розкуркулених селян у віддалені північні райони СРСР. Найяскравішим прикладом такої політики є тотальне виселення станиці Полтавської. Одночасно відбувалося переселення українців Кубані в інші регіони Північного Кавказу. Паралельно з процесом виселення українців Кубані здійснювалося широкомасштабне заселення краю переселенцями з різних регіонів РСФРР і БСРР. У результаті питома вага українців різко зменшилася, а натомість зросла частка російськомовного населення. Все це не могло не призвести до радикальної зміни етнокультурної ситуації на Кубані, її зросійщенню, втраті даним регіоном української національної ідентичності. Безперечно, що вищезазначені процеси не могли позначитися негативно на політиці українізації Кубані, сприяли інтенсивному розвитку русифікації, а в кінцевому випадку зросійщенню в цілому українського населення Кубані.

#### Примітки

1. Полян П. М. Депортации и этничность // Сталинские депортации. 1928-1953 / Под общ. ред. А. Н. Яковлева; Сост.: Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М.: МФД; Материк, 2005. – С. 6.
2. Бугай М. Ф. Народы Украины в «Особой папке» Сталина / М. Ф. Бугай. – М.: Наука, 2006. – 271 с.
3. Винниченко І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання / І. Винниченко. – К.: Рада, 1994. – 124 с.
4. Зеленин И. Е. Осуществление политики «ликвидации кулачества как класса» (осень 1930-1932 гг.) / И. Е. Зеленин // История СССР. – 1990. – №6. – С. 31-49.
5. Земсков В. Спецпоселенцы (по документации НКВД-МВД СССР) / В. Земсков // Социологические исследования. – № 11. – 1990. – С. 3-17; Його ж: «Кулацкая ссылка» в 30-е годы // Социологические исследования. – 1991. – № 10. – С. 3-21; Його ж: ГУЛАГ (историко-социологический аспект) // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10 – 27; Його ж: Спецпоселенцы в СССР, 1930-1960 гг. – М.: Наука, 2003. – 306 с.
6. Івницький Н. А. Колективізація і раскулачівання (початок 30-х років) / Н. А. Івницький. – М.: Наука, 1994. – 384 с.
7. Помен П.М. Названа праця.
8. Івницький Н. А. Названа праця. – С. 123.
9. Політбюро і крест'янство: висылка, спецпоселення 1930-1940-х гг. – В 2-х книгах. – Кн. 1. – М.: РОССПЭН, 2005. – С. 44.
10. Там само. – С. 53-54.
11. Там само. – С.58.
12. «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1922-1934 гг.). – М.: [б. в.], 2003. – Т. 5 : 1927. – С. 220.
13. Івницький Н. А. Названа праця. – С. 127.
14. Політбюро і крест'янство... – С. 190.



15. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939: документы и материалы : в 4 т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – Т. 3 : 1930-1934 гг. – Кн. 5 : 1932-1934 гг. – С. 771.
16. Политбюро и крестьянство: высылка, спецпоселения 1930-1940-х гг. – В 2-х книгах. – Кн. 2. – М.: РОССПЭН, 2006. – С. 312.
17. Там само. – С. 265-266.
18. Там само. – С. 266.
19. Там само. – С. 269.
20. Там само. – С. 270.
21. Там само. – С. 271.
22. Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД. 1918-1939 : документы и материалы : в 4 т. / под ред. А. Береловича, В. Данилова. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2003. – Т. 3 : 1930-1934 гг. – Кн. 1 : 1930-1931 гг. – С. 881.
23. Политбюро и крестьянство... – С. 312.
24. Там само. – С. 318.
25. Там само. – С. 539.
26. Там само. – С. 562.
27. Там само. – С. 564.
28. Там само. – С. 566.
29. Там само. – С. 567.
30. Там само. – С. 568.
31. Там само. – С. 574.
32. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939 : док. и матер.: в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – Т. 3 : 1930-1933 гг. – С. 746-750.
33. Политбюро и крестьянство... – С. 609.
34. Там само. – С. 29.
35. Там само. – С. 593.
36. Там само. – С. 658.
37. Там само. – С. 434.
38. Там само. – С. 753.
39. Там само. – С. 617.
40. Там само. – С. 618.
41. Там само. – С. 674.

#### Резюме

*В статье исследуется процесс принудительного переселения украинского населения Кубани в отдалённые северные районы СССР, которое негативно повлияло на этнодемографическую ситуацию в регионе.*

**Ключевые слова:** украинцы, раскулачивание, депортация, Северный Кавказ, Кубань.

Одержано 23 лютого 2013 р.